

Мадаева Мўътабархон Амануллаевна,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўқитувчиси,
E-mail: mutabar_aziz@mail.ru,
тел: (моб) 90 996 4769

“Сабаи сайёр” достонида арабча-ўзлашма сўзлар талқини

"Сабаи сайёр" достонидаги арабизмларнинг талқин этилиши достондаги араб сўзларининг мазмуни ва уларнинг ўзбекча сўзлар билан ўзгача маъно англатишини таҳлил этишни талаб қилади.

اۋل اولتورکای آنی بیرمای امان تاکه قیلغای نظاره یخشی یامان
توشکای اندین غنیمی کونکلی کابیم سعد ایلا کار زار قیلغاندا¹

Аввал ўлтургай они бермай амон,
Токи қилғай наззора яхши-ёмон
Тушгай андин ғаними кўнглига бийм,
Ғолиб ўлғай, чу бийм топти ғаним».²

Мазмуни: Бутун халқ катта кичик ўртасида уни ўлдирайин, бу ҳолни кўриб бутун ғанимларнинг кўнглига ваҳима тушсин, менинг ғолиб чиққанимни кўриб душманларим хавф-хатарда қолсин.³

Ушбу мисрада араб сўзи "نظاره" қўлланилган, "қилғай наззора" – "кўриб" яъни "қарамоқ, кўрмоқ" феъллари мазмунида ишлатилган. Араб тилида ушбу сўз "نظارة" – томошабин, кўзойнак⁴ деган мазмунни беради. Шоир бу услуби билан китобхонни қизиқтириш, байт мазмунига янада урғу бериш мақсадида "кўриб"

¹ Ғишшир ноаби. خمسة. سبعة. سيار. طيار لاوچی پارسا شمسيف. تاشکينت - 1956، ص- 122

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўнинчи том. - Тошкент: Фан, 1992.Б-230

³ Алишер Навоий. Сабаи сайёр. Насрий баёни билан. - Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991.Б-458

⁴ Баранов Х.К. Большой арабский-русский словарь. Том II. - Москва: Живой язык, 2006.С-811

сўзини ишлатмай, арабий сўздан фойдаланган. Ушбу "نظارة" сўзи "Сабъаи сайёр" асарида 15 марта қўлланилган.

Маълумки, ўзбек тилида арабий–ўзлашма сўзлар мавжуд. "Сабъаи сайёр" достонидаги араб сўзлари кўплиги боис ушбу дoston мисолида араб сўзлари талқин қилиниши, араб сўзларининг мазмунан тушунишга ва асарнинг моҳиятини англашга тўсқинлик қилади.

چون كوروب عقل راي مختلفي كوزنى كور ايتيب قضا الفى⁵

Чун кўруб ақл ройи мухталифи,

Кўзини кўр этиб қазо алифи.⁶

Мазмуни: У аввал яратилиб сўнгра йўқ этилаётган нарсаларни кўриб ақли лол, уларнинг ҳар бири илоҳий ҳикмат туфайли эканлигидан ҳайратда [15.355].

Ушбу байтда муаллиф арабча "مختلف" – турли, хилма-хил сўздан фойдаланган, бу ерда мазмунан " ақл ройи мухталифи" иборасини тушуниш мураккаб, бўлиб аниқ тушуниш қийин. Ҳақиқий арабча "مختلف" сўзни дostonда фақат 2 марта қўлланилган.

كىمسانى نوع ايتار بو اويدا مقام يا توتار بو مقام ارا آرام

مختلف كىلدى چرخ زىكارى اندىن آرتوق نجوم سيارى⁷

Кимса не навъ этар бу уйда мақом,

Ё тутар бу мақом аро ором.

Мухталиф келди чархи зангори,

Андин ортуқ нужуми сайёри.⁸

Мазмуни: " Қандай қилиб бирор кимса бундай уйда тинч яшай оладики, мовий осмон хилма-хил кўринишга келиб, ундаги сайр этувчи юлдузлар ўзгача бўлса". Ушбу байтда муаллиф "хилма-хил" сўзини жарангдор оҳанг

⁵ Алишер Навоӣ. Ҳамсе. Сابعе сيار. طيار لاوچى پارسا شمسيف. تاشكينت - 1956، ص-6

⁶ Алишер Навоӣ. Мукамал асарлар тўплами. Ўнинчи том. - Тошкент: Фан, 1992.Б-9

⁷ Алишер Навоӣ. Ҳамсе. Сابعе сيار. طيار لاوچى پارسا شمسيف. تاشكينت - 1956، ص-196

⁸ Алишер Навоӣ. Мукамал асарлар тўплами. Ўнинчи том. - Тошкент: Фан, 1992.Б-384

билан беришда арабча сўздан фойдаланган. Буни ўқиган китобхон айнан шу сузни "хилма-хил" деб тушуниши учун луғатдан фойдаланишига тўғри келади.

Шу сабабли бўлса керак олимлар тарафидан Навоий асарлари луғатлари нашр қилинган. Лекин айнан араб сўзларнинг дostonга аҳамиятли тарзда қўлланилиши ўрганилмаган. Аслини олганда, бадий асар таҳлили кўп қиррали жараён. Муаллифнинг асар матнига киритган ғояси, матн тузиш имкониятлари, матнда қўлланилган бадий тасвир воситалари, бошқа поэтик усуллар орқали ўқувчига етиб боради. Адабий герменевтикада матн архитектоникуси тавсифи, талқини парадигмаларини тушуниш, асар замирига сингдирилган маъно, моҳият, инсон ички дунёси орқали акс этган бадий, фалсафий ғоя эмоционал эстетик таъсирнинг ранг ва даражаларини ҳам аниқлайди.⁹ Аслини олганда бадий асарларни аниқ тушуниш ва талқин қилиш муаммоси филологик герменевтика методологиясининг асосий муаммоларидан биридир. Бадий матнни тушуниш муаллиф танлаган лингвистик шакл ва асарнинг ғоявий мазмуни ўртасида боғланишни ўз ичига олади. Адабий-бадий асарни тўғри тушуниш, энг аввало, матн ёзилган тилнинг луғат бойлигини билиш, уни тўғри талқин қила билиш билан белгиланиши керак.

«Сабъаи сайёр» достонидаги арабий сўзларни герменевтик таҳлилида сўзнинг мазмунан мос шаклига аҳамият берилса, шоирнинг ўзига хос ўринга эга араб сўздан фойдалангани билан бирга араб тили грамматикасини мукамал билганлиги намоён бўлади.

شاه سلطان حسين بن منصور كيم بيريبي نصرتي جهانغا سرور

حانلار اوزره ييتيب اطاسى انينك خان بن خان اتا اتاسى انينك¹⁰

Шоҳ Султон Ҳусайн бин Мансур

⁹ Тожибоева М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадий тил. Т.: - Университет, 2013.Б-4

¹⁰ عليشير نوابي. خمسة. سبعة. سيار. طيار لاوچي پارسا شمسيف. تاشكينت - 1956، ص-35

Ким, бериб нусрати жаҳонга сурур.

Хонлар узра етиб атоси анинг,

Хон бин хон ато атоси анинг.¹¹

Мазмуни: Шох Султон Хусайн бин Мансурнинг бутун жаҳонга хурсандлик бахш этди, шохнинг отаси ҳам хон ибн хон ота эди.

Достонда номга олинган жой номлари, атоқли отларни баъзи бирлари араб тилида кенг миқёсда қўлланилиб келинади. Бунда шоирнинг араб тилини мукамал билишига ҳеч қандай шак-шубҳа уйғотмайди. Чунки нозик таъб билан ёзилган Навоийнинг барча асарлари қаторида «Сабъаи сайёр» достони ҳам араб тилидаги кўпгина терминларни, сўз ва ибораларни ўзида мужассам этган.

Юқоридаги фикрларни эътиборга олиб достоннинг номига эътибор берилса, Навоийнинг ўзи:

Бўлди чун бу рақам иши тайёр,

Қўйдим отини Сабъаи сайёр

деб, аниқ кўрсатиб берса-да, нима учундир бу асар «Сабъаи сайёра» (Етти сайёра) деб атаб келинган.¹² «Сайёр» сўзи луғатларда: 1. кезувчи, сайёҳ; 2. сайёра тарзида изоҳланади.¹³ Бунда достон номланишини аниқ билишда уни тўғри талқин этиш муҳим. Навоий достонда етти мусофирнинг етти ҳикоясини асос қилиб олган. Бу эса муаллифнинг ном танлашдаги маҳоратини билдиради. Кўпинча, муаллифнинг маълум бир ном, исм, манзилни танлаш мотивациясини тушуниш тадқиқотчининг "фон билимлари" миқдорига боғлиқ. Ўз асарига шундай ном бериб, уни маълум бир манзилга жойлаштирган ёзувчи уни алоҳида муҳитга жойлаштиради ва шу билан воқеаларнинг кейинги ривожланишини олдиндан белгилаб беради.

¹¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўнинчи том. - Тошкент: Фан, 1992.Б-60

¹² 1956 - عليشير نوابي. خمسة. سبعة سيار. طيار لاوچي پارسا شمسييف. تاشكينت -

¹³ http://navoi.natlib.uz:8101/uzb/xamsa_sabai_sayyor_uninchi_tom/sharh_va_izohlar/

Ўқувчининг бундай тафсилотларни билиши асар ва муаллифнинг ниятини тушунишни сезиларли даражада осонлаштиради.

Филология фанида матнни тушуниш моҳияти ҳақидаги масала энг муҳим долзарб ва мураккаб муаммолардан биридир. Шу сабабли тушуниш жараёнини бирор бир ягона йўналиш асосида ўрганиш мумкин эмас. Тушуниш жараёнига диалектик муносабат унинг йўналишлари кенгайтирилишини ҳамда тушуниш ташкил топишини ҳам диахроник аснода ўрганишни талаб қилади.¹⁴ Диахрония - (юнонча диа - орқали, хрония - вақт деган маънони англатади) фазо-вақтдаги баъзи ҳодисаларнинг мавжудлиги, объектлар ва жараёнларнинг давомийлигини билдирувчи ҳодиса ва тушунча. Бу ҳодисалар вақт оралиғида ҳар қандай турдаги объектлар ва жараёнларнинг мавжуд бўлиш давомийлигини билдирувчи ҳодиса ва тушунча ҳисобланади. Шу билан бирга, объект моҳиятининг маълум томонларини, масалан, мавжудликнинг турли шакллари, синхрон бўлакда макон ва вақтдаги позициясини, шунингдек, бутун ва қисмнинг нисбати, дискретлик ва континуум муносабатларини, такрорланиш, ҳодисаларнинг бир-бири билан боғланиши ва уларнинг кетма-кетлиги, интервалларнинг аниқлиги ва уларнинг ноаниқлиги, предметлар мавжудлигининг яхлитлиги, ҳодисаларнинг вақти, умуман олганда – тарихий нуқтаи назардан ривожланишини акс эттиради. Диахроника мазмуннинг моҳиятини кўрсатади ва шахснинг психикаси, психологияси, менталитети, хулқ-атвори ва диахроник ахлоқини намоён этади. Тафаккурнинг ўз мазмуни ва чуқур моҳиятига кўра, бутун борлиқ ва тафаккур жойлашган асосий жараён шакли ва архитектуроникасининг энг муҳим хусусиятидир. "Сабъаи сайёр" достонидаги араб сўзларини диахрония орқали асл илмий-танқидий матн билан ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, "Сабъаи сайёр" да ҳам бир шеърий матнда поэтик сўзнинг илҳом келтирувчи бадий санъат воситаси сифатида

¹⁴ Тожибоева М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадий тил. Т.: - Университет, 2013.Б-14

ифодаланиши юқори даражада хизмат қилган. Бу ўринда Навоий арабизмлардан салмоқли фойдалангани аниқ сезилган. Ҳар бир лексик восита поэтик маъно билан ўлчаниб, шаклан тартибга солинган араб сўзлари орқали янада жозибадор мазмунни юзага келтиради. Герменевтиканинг контекстли талқин қилиш, герменевтик доира, тушуниш ва талқинни фарқлаш ва қулайлик тамойиллари орқали араб сўзларини ижодкорнинг ғоявий мақсадларини тушунган ҳолда мазмунан тўғри англашга ёрдам беради.